

Jędrzej Stanisławek

ETYKA W SZKOLE PODSTAWOWEJ

W roku szkolnym 1992/93 Ministerstwo Edukacji Narodowej wprowadziło etykę – lub religię – (zob.: „Edukacja Filozoficzna” vol. 14, s. 289) jako przedmiot nadobowiązkowy – do szkół średnich i podstawowych. Nauka etyki rozpoczyna się w klasie IV – a więc w dziesiątym roku życia dziecka.

Środowisko filozoficzne krytycznie przyjęło tę decyzję Ministerstwa. Zawodowi etycy potraktowali ją nieomal jako profanację ich profesji. Zarzuty skupiły się na szkole podstawowej. Jak można – zastanawiano się – uczyć już w klasie IV dyscypliny tak wyraźnie akademickiej i tak abstrakcyjnej, jaką jest etyka? Jak trafić z dyskursem filozoficznym do umysłu dziesięcio- czy dwunastolatka?¹

Ministerstwo przeszło nad tymi zastrzeżeniami do porządku dziennego. MEN zebrał propozycje programowe, przekazał je do recenzji, autorzy programów wprowadzili poprawki. Trzem opracowaniom minister nadał rangę programów obowiązujących². Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne przygotowują serię podręczników i poradników³. W niektórych ośrodkach akademickich organizuje się kursy dla nauczycieli.

Wysiłkom, podjętym przez władze szkolne i samych filozofów nie towarzyszą – jak na razie – sukcesy etyki w szkole. Trudno powiedzieć, czy przyczyny tkwią w małej atrakcyjności nowego przedmiotu, w dużej atrakcyjności zajęć konkurencyjnych – tzn. religii – braku nauczycieli gotowych prowadzić lekcje, czy po prostu w niedogodnym dla uczniów rozkładzie zajęć. Żadna chyba szkoła

¹Nie należy się może dziwić, że spod pióra zawodowych etyków nie wyszła żadna propozycja programowa dla szkoły podstawowej. Środowisko etyczne oddało ten teren bez walki.

²Dwa dla szkoły średniej (Jacek Hołówka, Magdalena Środa *Projekt minimum etycznego dla szkół ponadpodstawowych*; Andrzej Potocki z zespołem *Etyka. Program nauczania w liceach ogólnokształcących*) i jeden dla szkoły podstawowej (Jędrzej Stanisławek *Program zajęć z etyki dla szkoły podstawowej*).

³Pierwszy z nich (Jędrzej Stanisławek, *Etyka. Poradnik dla nauczyciela szkoły podstawowej*) ukazał się w marcu 1993 r.

podstawowa nie przewidziała w rozkładzie zajęć lekcji międzyklasowych – a na takie tylko na razie można liczyć – z etyki. Jeżeli uczeń ma czekać całą godzinę, jego zainteresowanie przedmiotem spada co najmniej o połowę; jeśli więcej niż godzinę – niemal do zera.

*

Urzeczywistnienie zarządzenia MEN nie usuwa zastrzeżeń, jakie wobec niego wysunięto. W rzeczy samej: czy ma sens nauka etyki w szkole podstawowej i to już w tak młodym wieku? Jak jej uczyć: poprzez rozmowy czy poprzez wykłady albo pogadanki? Jakie treści proponować: ogólne, związane z istotą etyki jako dyscypliny myślowej, czy praktyczne, nadające zajęciom charakter wychowania moralnego?

Zastanówmy się czy wątpliwości, o których piszemy, wynikają:

- a) z trudności intelektualnych przedmiotu, jakim jest etyka, czy
- b) z jego zbędności w szkole podstawowej.

Mówiąc inaczej: czy etyki nie należy uczyć w szkole podstawowej, gdyż jest za trudna dla dziesięcio- (czternasto-) latka czy też jest mu mniej potrzebna niż inne przedmioty, nie służy bowiem ani do poznania życia, ani do zrozumienia świata, ani do zdania egzaminu do szkoły średniej, ani nawet do rozwoju umysłowego.

Aby odpowiedzieć na postawione pytanie, dokonamy dwu zabiegów.

Po pierwsze – zestawimy etykę z inną – porównywalną z nią – dziedziną wiedzy, nauczaną w szkole.

Po drugie – zastanowimy się nad przedmiotem i charakterem samej etyki.

Nasz wybór pada na fizykę – dyscyplinę, która angażuje abstrakcję – i matematykę. Czy etyka jest trudniejsza, a przy tym mniej uczniowi potrzebna niż fizyka? Na pewno etyka nie przewyższa stopniem komplikacji myślowej ani fizyki, ani matematyki. Uczniowie szkoły średniej są w stanie zrozumieć każdy wywód etyczny, jeżeli im się go przedstawi w sposób poprawny dydaktycznie. Uczniowie szkoły podstawowej rozumieją go, jeśli uprości się go odpowiednio do ich wieku.

Fizyka – nikt temu nie zaprzeczy – jest dyscypliną akademicką o wielkim stopniu złożoności; ale w szkole podstawowej nikt nie uczy jej na poziomie uniwersyteckim. Nikt nie oczekuje od ucznia szkoły podstawowej – ani nawet studenta – twórczego wkładu w fizykę; ma poznać prawa fizyki i zastosować je – zgodnie ze wskazówkami nauczyciela – do analizy wybranych zjawisk w przyrodzie. Dlaczego w zakresie etyki żądać od ucznia czegoś więcej? Pogląd, iż wiedza etyczna jest poznaniem o zbyt wysokim – dla ucznia szkoły podstawowej – stopniu trudności i że w związku z tym nie można go jej nauczyć, odzwierciedla nie tyle komplikację rozważań etycznych, ile podejście etyków do swojej dziedziny. Środowisko filozoficzne zwykło traktować filozofię – a wraz

z nią etykę – jako dziedzinę czysto akademicką: jako analizę problemów dostrzeganych wyłącznie przez etyków i filozofów, problemów, które dla przeciętnego człowieka są nazbyt trudne.

*

Kwestia przydatności etyki jest bardziej skomplikowana. Etyka jest teorią wyboru etycznego: wyboru między dobrem a złem. Jej przedmiotem są wartości etyczne: poszczególne konkretyzacje dobra i zła. Oznaczmy ich zbiór jako $W = (W_1, \dots, W_n)$ i wyróżnijmy w nim wartości podstawowe (*N*-wartości) oraz wartości pochodne (*I*-wartości).

Etyka bada wartości na kilka sposobów. Etyka merytoryczna ustala *N*-wartości. W jej ramach etyka opisowa wskazuje, jakie wartości ludzie uznają za najważniejsze, a etyka normatywna pokazuje, jakie wartości wybierać należy. Etyka formalna poszukuje zaś związków między wartościami.

Mówiąc dokładniej etyka opisowa ukazuje:

- 1) jakimi wartościami ludzie kierują się w życiu;
- 2) dlaczego decydują się na wybór takich właśnie wartości i
- 3) jakie – domniemane – *N*-wartości przyporządkowują swoim – faktycznym – *I*-wartościom.

Ryc. 1. Działy etyki

Etyka normatywna określa, jak i dlaczego należy postępować, tzn. jakie *I*-wartości – z uwagi na jakie *N*-wartości – preferować w życiu i dlaczego właśnie takie. Etyka formalna wykonuje żmudną pracę analizy logicznej świata wartości – wprowadza logikę do sfery powinności. Rozważa, czy ludzkie decyzje i systemy wartości są spójne wewnętrznie, czy spójne wewnętrznie są propozycje etyki normatywnej, czy uzasadnienia wyborów moralnych faktycznie wybory takie uzasadniają, a zwłaszcza – czy korelują z losem człowieka. Rozważmy to na przykładzie stosunku ludzi do przeszczepów. Etyka opisowa ustala, jak ludzie odnoszą się do idei korzystania z ciała drugiego człowieka. Etyka normatywna rozważa, jak należy odnosić się do tej sprawy, a etyka formalna zastanawia się nad wewnętrzną zgodnością poszczególnych rozstrzygnięć: faktycznych i tych jedynie postulowanych.

*

Użyteczność etyki dla człowieka wydaje się oczywista. Rozważmy bowiem jego sytuację życiową. Z racji swej konstrukcji rozwiązuje on nieustannie dwa problemy: kwestię przetrwania (ze względu na swą cielesność) oraz kwestię wyboru drogi życia (z uwagi na wolność woli i działania). Przetrwanie ludzie zawdzięczają przede wszystkim technice. Jak dotąd jej podstawą jest fizyka. Wybór drogi życia sprowadza się w pierwszej kolejności do wyboru między wartościami – co w prosty sposób prowadzi ku etyce.

Znajomość fizyki pomaga młodemu człowiekowi. Czy pomaga mu także kontakt z etyką? Przecież ludzie nie zawsze kierują się jej zaleceniami lub chociażby dyskursem etycznym prowadzonym we własnym zakresie. Każdy może w dowolny sposób kształtować swoje spojrzenia na sferę powinności, tak jak każdy może objaśniać świat przyrody mitologicznie lub zdroworozsądkowo.

Istnienie kilku metod analizy świata nie zmienia faktu, że efekty daje jedynie wyjaśnienia naukowe. Podobnie rzecz się ma z etyką. Można ją skutecznie omijać, ale tylko dzięki niej uczeń szybko wniknie w istotę ludzkiego postępowania, zrozumie charakter powinności, które zalecają mu starsi i uporządkuje własny system wartości.

*

Rozpatrzyliśmy już obie wątpliwości, wysuwane pod adresem nauczania etyki w szkole podstawowej. Jego przydatność i sensowność możemy teraz uznać za potwierdzone. Nie jest ono ani gwałtem na naturze filozofii, ani gwałtem na naturze ucznia. Można oczywiście dyskutować, co z punktu widzenia potrzeb społecznych, produkcyjnych, wychowawczych itp. – i w jakiej mierze – będzie bardziej efektywne: biologia, fizyka czy etyka, ale nie ma po co spierać się o potrzebę ich obecności w szkole.

Pozostaje odpowiedzieć na pytanie: jak uczyć nowego przedmiotu? Czy skupić uwagę na opisie ludzkich postaw i wychowaniu moralnym, czy też poszerzyć tematykę o analizę wartości, a nawet natury dobra i zła? Nie podejmując szerszej dyskusji w tej sprawie, ograniczymy się do przedstawienia programu aktualnie obowiązującego.

Zgodnie z obecnym programem, etyka w szkole podstawowej jest etyką merytoryczną⁴. W swej części opisowej ukazuje postępowanie ludzi; w części

⁴Etyka formalna powinna się znaleźć w programie szkoły średniej. Do tego zmierza Ulrich Schrade w książce *Etyka. Główne kierunki*, proponowanej jako podręcznik dla szkoły ponadpodstawowej. Schrade klasyfikuje koncepcje etyczne jako naturalizm lub antynaturalizm i szuka wewnętrznego porządku w poszczególnych systemach wartości. Wypełnia więc dokładnie program metodologiczny etyki formalnej. Programy nauczania dla szkoły średniej, zaaprobowane przez MEN, idą inną drogą: proponują albo historię etyki, uzupełnioną o etykę normatywną (program Hołówki i Środy), albo samą etykę normatywną (program Potockiego).

normatywnej – wartości, które należy upowszechniać. W tym sensie jest i etyką, i wychowaniem moralnym.

Program zawiera 36 tematów podstawowych. W klasach IV i V omawiano by je w sposób uproszczony. Ich powtórka w klasach VI, VII i VIII została by wzbogacona o systematyzację, teorię i analizę logiczną.

*

Etyka jest teorią wyboru etycznego. Jego strukturę przedstawia ryc. 2:

Ryc. 2. Trzy poziomy wyboru etycznego

Punktem wyjścia wyboru etycznego jest sytuacja egzystencjalna człowieka. Jej odzwierciedleniem – a jednocześnie przesłanką konkretnych decyzji życiowych – są wartości i namiętności, z jakimi styka się człowiek. Etapem końcowym jest czyn: konkretne postępowanie w konkretnych okolicznościach.

Układ tematów uwzględnia powyższą hierarchię. Zajęcia w poszczególnych klasach poświęcone są:

- w kl. VI – sytuacji człowieka i jej konsekwencjom etycznym,
- w kl. VII – podstawowym wartościom,
- w kl. VIII – konkretnym problemom życiowym.

Mówiąc bardziej szczegółowo: I dział programu nauczania etyki (kl. VI) pokazuje (cz. I) konstrukcję psychofizyczną człowieka i problemy, na jakie go ona naraża oraz (cz. II) sytuuje jednostkę na tle przyrody i innych ludzi. W tym właśnie kontekście podejmuje problem Boga.

Kwestia religii kończy rozważania antropologiczne. Następne tematy dotyczą już ściśle etyki. Ich sekwencja może budzić wątpliwości. Zagadnienia ogólne (cz. IV) poprzedzono (cz. III) analizą kilku problemów życiowych. Chodziło o to, żeby problematykę etyczną rozpocząć w szkole podstawowej od konkretnych pytań.

Dział II (kl. VII) podejmuje analizę poszczególnych zagadnień etycznych. Tematy skupiają się wokół wartości uznawanych za podstawowe. Program wymienia dwanaście takich wartości. W sumie uczeń otrzymuje obraz powinności etycznych wobec innych ludzi (cz. V) oraz wobec siebie samego (cz. VI).

Dział III (kl. VIII) zamyka wzorcową drogę – od szczegółu (klasy IV i V) do ogółu (kl. VI i VII), a stąd do praktyki (klasa VIII). Tematy działu III odwołują się do kwestii życiowych, związanych z codzienną działalnością ucznia. Teoria wprowadzona w poprzednich klasach znajduje w ten sposób swe zastosowanie.

*

A oto wszystkie 36 tematów podstawowych w kolejności proponowanej przez program⁵:

- kl. IV – tematy 1–13 w formie propedeutycznej,
- kl. V – tematy 14–26 w formie propedeutycznej,
- kl. VI – „Człowiek wobec świata” (tematy 1–13),
- kl. VII – „Wielkie sprawy człowieka” (tematy 14–24),
- kl. VIII – „Główne troski człowieka” (tematy 25–36).

Człowiek wobec świata

I. Człowiek

1. Kim jest człowiek? Dusza (psychika) a ciało. Dawne i nowe koncepcje duszy.
2. Dwa wielkie problemy człowieka: kwestia przetrwania oraz sprawa wyboru celu i sposobu życia.
3. Sam na sam z przeżyciami (konstrukcja psychiczna człowieka).
4. Wysilek i cierpienie. Przyjemność. Czy to takie ważne?

II. Człowiek a świat

5. Człowiek a przyroda. Czy świat kocha człowieka?
6. Problem Boga. Bóg – zagadka i nadzieja. Religia.
7. Inny człowiek – szansa i zagrożenie.

⁵W *Programie* (zob. cz. II) uzupełniają je tematy 143 konkretnych jednostek lekcyjnych. Pozostałe 50 godzin pozostawiono do dyspozycji nauczyciela.

III. Trzy istotne rozstrzygnięcia

8. Sprawa pierwsza: czy warto się o coś starać i dążyć do czegoś w życiu?
9. Sprawa druga: czy dostosować się do otoczenia i postępować tak, jak czynią inni? Własna droga w życiu.
10. Sprawa trzecia: czy robić tylko to, co przynosi osobiste korzyści lub pożytek?

IV. Kwestia wyboru etycznego

11. Trudności z wyborem celu życia. Czy istnieją cele przez naturę (Boga) dane człowiekowi?
12. Kłopotliwe następstwa zdarzeń przypadkowych. Niepewność metod postępowania.
13. Komu wierzyć. Kto jest dzisiaj autorytetem?

Wielkie sprawy człowieka

V. Człowiek wobec innych

14. Sprawiedliwość. Dlaczego jednym jest lepiej niż innym?
15. Braterstwo. Miłość bliźniego. Poświęcenie. Dlaczego należy pomagać ludziom?
16. Uczciwość. Czy warto być uczciwym?
17. Wdzięczność. Komu coś zawdzięczamy? Komu powinniśmy być wdzięczni?
18. Tolerancja i jej granice. O poszanowaniu drugiego człowieka.

VI. Człowiek wobec siebie

19. Obowiązki człowieka: obowiązki wobec innych, obowiązki wobec siebie. Czy jest możliwy kodeks etyczny?
20. Egoizm a troska o siebie. Dlaczego jesteście egoistami?
21. Kultura. Opanowanie namiętności i dobre wychowanie. Czym człowiek różni się do zwierzęcia?
22. Godność a wolność. Upodlenie i zniewolenie.
23. Patriotyzm. Patriotyzm Polaka końca XX wieku.
24. Wytrwałość – dlaczego to takie trudne?

Główne troski człowieka

VII. Codzienne kłopoty człowieka

25. Co sprawia mi kłopoty – w domu, w szkole, wśród kolegów.
26. Sam rozwiążę swe trudności. Co cieszy mnie w życiu?

27. Kłopoty innych ludzi (inne czasy, inne kraje).

28. Czy żyjemy w wyjątkowej epoce?

VIII. W poszukiwaniu recepty na życie

29. Rozum, doświadczenie, wiara czy intuicja – a może szczęśliwy przypadek – sposobem na kłopoty?

30. Szczęście. W poszukiwaniu harmonii życia.

31. Co nam radzą mądrzy ludzie – etycy i filozofowie: Sokrates, Arystoteles, stoicy, inni wielcy myśliciele?

32. Jak postępować zarazem rozumnie (skutecznie) i uczciwie?

IX. Człowiek dorosły

33. Troski człowieka dorosłego.

34. Społeczeństwo dorosłych a społeczności młodzieżowe.

35. Jak dorośli rozwiązują problem przetrwania i kwestię wyboru etycznego?

36. Jak urządzić sobie życie? Czy już dzisiaj powinienem o tym pomyśleć?

ETHICS IN PRIMARY SCHOOLS

In his article „Ethics in Elementary School” Jędrzej Stanisławek reflects on the recent introduction of ethics into the curriculum and presents his own program of ethics for elementary schools. The author discusses some objections against the idea of teaching ethics at this level and argues that for elementary school ethics is just as important as mathematics or physics. He defines ethics as a theory of moral choice. Accordingly his program is so organized that it reveals more and more complicated aspects of making moral decisions.